

MAGYAR ARIÓN

Tanulmányok
Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

HEGEDÜS BÉLA

Budapest

rec.iti

2011

A

*Magyar Arión – Tudományos tanácskozás Pálóczi Horváth Ádám
születésének 250. évfordulóján*
(Budapest, 2010. október 20–21.)
támogatói

MTA Irodalomtudományi Intézet
Óbudai Társaskör

A borítón látható portré Pálóczi Horváth Ádámot harmincéves korában ábrázolja. A színezett metszet alapjául szolgáló, mára elkallódott festmény „Erdélyi fi Kóré Zsigmond festette 1791”. A metszetet Kazinczy Ferenc készítette el, s a *Psychologia* címlapelőzékéeként jelent meg 1792-ben. A talapzaton olvasható Ovidius-idézet (*Fasti* II, 93):

Nomen Arionum Siculas impleverat urbes,
Captaque erat lyricis Ausonis ora sonis.

Híre betölti a városokat szikuloknak a földjén,
s zengő lantjának rabja Itália is...

(Gaál László fordítása)

A borító a csurgói Református Gimnázium könyvtárának példánya alapján készült, amely az író sógora, Sárközy István névbejegyzését őrzi
Forrás: <http://www.csokonai-csurgo.sulinet.hu/sarkozy/kepek/33.jpg>

© Szerzők, 2011.

ISBN 978-963-7341-91-5
ISBN 978-963-7341-92-2 (pdf)

Kiadja a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Tördelés, képszerkesztés, borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa, Csörsz Rumen István

BALOGH PIROSKA

Sic itur ad astra

Változatok a csillagászati tankötemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből*

Pálóczi Horváth Ádám 1788-ban írt, 1791-ben kinyomtatott csillagászati tanköteménye, a *Leg-rövidebb nyári éjszaka*¹ az irodalomtörténet egén inkább csak pislákol: többnyire az életmű gazdagságának bizonyítékaként, illetve a *dulce et utile* arany szabályának tanköteményekben megnyilvánuló egyik példajaként kerül említésre. A tudománytörténet teleszkópjának köszönhetően kissé felragyogott ugyan a történeti horizonton, de mintegy hold-módra, azaz kölcsönzött fényvel. A kölcsönzött fény részint Hatvani István alakjából, részint pedig Newton sugárzásából származik. Az előbbit Pálóczi Horváth kedvelt tanáráként, egyszersmind a tankötemény ihletőjeként tartja számon a hagyomány.² A newtoni sugárzás ezzel szemben nem a keletkezés-történet, hanem a kötemény tartalmi-kontextuális vonatkozásai mentén árad a Pálóczi Horváth-versre mint a newtoniánus kozmológia jeles népszerűsítőjére.

Irodalmunkban az első olyan, nagyobb lélegzetű költői alkotás, amelyik határozottan a newtoni kozmológiai szemléletre épül, Pálóczi Horváth Ádám tanköteménye (...) A fiziko-teológiai munkák szerzőihez hasonlóan Horváth Ádám egyik legfőbb gondja továbbra is az, hogy a newtoninánus természeti világképet összeegyeztesse a Biblia szövegével. (...) Elmagyarázza a napfogyatkozás lényegét, a Föld kicsinységét a világegyetem roppant nagyságához képest; ha szükségesnek véli, lábjegyzetben közvetlenül hivatkozik Newtonra; a hajnal pirkadásáról szólva, röviden összefoglalja a színek newtoni elméletét. Elutasítja az antikvitásból származó naiv elképzeléseket, mint amilyen a Napnak szekéren való száguldása. A csillagképek elnevezéséhez fűződő mitológiai tudnivalókat viszont részletesen előadja (pl. 30–38), mivel ennek gyakorlati haszna is van, hisz elősegíti a szóban forgó csillagképek felismerését, s így az éjszaka utazók jobb tájékozódását szolgálja. A mű befejezése a fiziko-teológiai munkák hagyományait követi: az utolsó fejezet témája a Teremtő magasztalása, a záró

* A szerzőt a tanulmány megírásakor az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

1 [PÁLÓCZI] HORVÁTH Ádám, *Leg-rövidebb nyári éjszaka*, Pozsony, Wéber, 1791.

2 L. többek között FEHÉR Katalin, *Hatvani István és tanítványai*, Bp., OPKM, 2002; G. SZABÓ Botond, *Hatvani István európaisága*, *Confessio*, 11(1987)/1, 35–41.

sorok pedig az Isten nagyságát csodáló, s az ég látványában gyönyörködő ember alakját rajzolják meg.³

Vörös Imre idézett fejtegetése Ányos Páltól Verseghy Ferencig mutatja be azokat, akik poétai eszközökkel szegődtek a newtoniánus kozmológia terjesztőiül, megjegyezvén, hogy igen nagy igény volt e csillagászati alapú ismeretterjesztésre, mégpedig praktikus okokból. Fazekas *Csillagórája*⁴ is így válik érdekessé: segítségével a tiszta éjszakai égboltról megállapítható a pontos idő. Tagadhatatlan, hogy a csillagászat tudománytörténetének elbeszélésben a tanköltemények csupán e szempontból méltók az említésre – ugyanakkor elgondolkodtató, vajon megírásuk során tényleg csak az ismeretterjesztési hév munkált a XVIII. század végi poétákban? Ha igen, miért éppen a csillagászat váltotta ki bennük e *furor poeticus*? És valóban: olyan könnyen memorizálható, praktikus versezetek ezek, melyek akár egy kalendárium közönsége is könnyedén magáévá tesz, s kimenvén az éji ég alá, már szavalják s mondják is segítségükkel a helyes időt vagy útirányt? A *Bibliával* való példalózás pedig csupán egyfajta öncenzúra és némi vallásos túlbuzgalom vegyületeként kerül e csillagászati tárgyú szövegekbe?

Hogy e kérdésekre valamiféle válasz szülessék, érdemes visszatekinteni egy, többek között a Pálóczi Horváth-szöveg pretextusaként is számon tartott kozmológiai-kozmogóniai elméletre: William Whiston koncepciójára.⁵ Az angol szerző két nagyszerű kötetben fejtette ki teóriáját: *Astronomical principles of Religion, Natural and Revealed* (London, 1717), majd átdolgozva a *New Theory of the Earth* (London, 1737) című munkáiban. Ezeket részint eredetiben, részint Johann Jacob Scheuchzer több kiadást megért *Jobi Physica Sacra* című művének⁶ közvetítésével valószínűleg mind Pálóczi Horváth, mind a később említendő Szerdahely György Alajos ismerte. Whiston koncepciójából az újabb angolszász szakirodalom⁷ nem annyira azt vizsgálja, hogy korszerű szemlélet volt-e a newtoniánus kozmológiát a bibliai narratívával egyeztetni. Felvetődik egy olyan olvasat, mi-

3 Az idézet forrása, egyszersmind a magyarországi Newton-recepció feldolgozása: Vörös Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 34–40. (*A newtonianus kozmológiai felfogás diadala* című fejezet)

4 FAZEKAS Mihály, *Csillag óra, melyből a ki a jelesebb álló csillagokat esmeri, az esztendőnek minden tiszta éjjelén és annak minden részeiben, megtudhatja, hány óra és fertály légyen*, Debrecen, 1826.

5 Whistonról részletesen: James E. FORCE, *William Whiston: Honest Newtonian*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985. Feltételezett hatásáról Pálóczira Horváthra: VÖRÖS, *i. m.*

6 Johannes Jacob SCHEUCHZER, *Jobi Physica Sacra, Oder Hiobs Natur-Wissenschaft, verglichen Mit der Heutigen...* Zürich, Bodmer, 1721.

7 Nicholas POPPER, *Abraham, Planter of Mathematics: Histories of Mathematics and Astrology in Early Modern Europe*, *Journal of the History of Ideas*, 67(2006)/1, 87–106.

szerint Francis Bacon *Advancement of Learning* (1605) című művében⁸ kifejtett tudománymetodológia, illetve az annak nyomán meginduló intézményi átszerveződés, oktatási reform késői folyamányáról van szó. Bacon javaslata a hatékony tudásátadás módozatairól a természettudományokat és a természetfilozófiát állította középpontba, melyek átadása során a már ismert narratívák – így a bibliai kozmogónia narratívája is – mintegy hordozóközegként, médiumként működnek. Így olvasva a Whiston-kötetek célja nem az, hogy Newton elméletét beszuszakolják a bibliai hermeneutika évezredes keretei közé, hanem hogy Newton alapján egyetemes kozmológiai elméletet alkossanak meg, melynek elbeszéléséhez, univerzálissá emeléséhez a bibliai narratíva történeti és metaforikus elemeit használják fel. És bár erre az adott kulturális közegben valóban elsősorban a bibliai narratíva és képrendszer a legalkalmasabb, természetesen ugyanilyen mediális szerepet kaphatnak a speciálisan csillagászati vonatkozású ókori kozmogóniák, mitológiai történetek is – jó példa erre Thomas Wright Whistonéval kortárs csillagászati alapú kozmológiája, a *Clavis coelestis*.⁹ Ennek következtében az asztrológia mitikus és tudományos diskurzusa ugyancsak mediális pozícióba kerül, azaz jól használható hordozóközegévé válik a kozmogóniai és kozmológiai koncepcióknak. Kitűnő példa erre a Whiston és Wrightot egyaránt olvasó Immanuel Kant prekritikai munkássága, mely, mintegy megtestesítve a baconi modellt, természettudományos problémák elbeszélésével is kísérletezik: a vulkánok, szelek és földrengések vizsgálata mellett kitüntetett szerepet szánva a csillagászatnak. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (1755) című kötetében¹⁰ Kant e vizsgálódásai alapján alkot meg egy spekulatív kozmológiát, mely négy kifejtett téma körül épül ki: a Tejútrendszer (és általában a Világegyetem) fejlődése és szerkezete, a Naprendszer kialakulása és struktúrája, egyes naprendszerbeli objektumok vizsgálata, valamint az esetleges Földön kívüli élet lehetősége. Kant anélkül, hogy szaktudományos, módszeres csillagászati vizsgálatokat végzett volna, pusztán a spekulatív rendszeralkotás révén, egy strukturálisan következetes kozmosz-kép csillagászati terminológiájával a kortársak számára is meglepő következtetésekre jutott. Lényegében előfeltételezte a Herschel által majd csak évtizedek múlva felfedezett Uránusz bolygó meglétét, megalkotta a ma Kant–Laplace-elméletként emlegetett koncepció spekulatív részét, melyet majd Laplace szaktudományos módsze-

8 Francis BACON, *The Two Bookes of Francis Bacon: Of the proficiencie and aduancement of Learning, divine and humane*, London, Henrie Tomes, 1605.

9 Thomas WRIGHT of Durham, *Clavis Coelestis: Being the explication of a diagram, entituled, a Synopsis of the Universe, or the Visible World epitomized*, London, 1742.

10 Immanuel KANT, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt*, Königsberg und Leipzig, 1755.

rekkel fog igazolni, továbbfejleszteni.¹¹ A Földön kívüli életre vonatkozó fejtegetései ugyan ma még inkább szó szoros értelmében *science fiction*-ként tarthatók számon, de a fentiek ismeretében itt sem árt óvatosan fogalmazni...

Csillagászat, mitikus asztrológia, bibliai hermeneutika és a spekulatív kozmogónia diskurzusának eme sajátos egybejártsága nem csupán hatott a magyarországi csillagászati irodalomra – különösen annak speciális változatára, a tankölteményre –, hanem módosult is annak közegében. Jól megragadható ez Szerdahely György Alajos 1788-ban, azaz a Pálóczi Horváth-szöveg keletkezésének évében megjelent, *Silva Parnassi Pannonii* című latin verseskötete révén.¹² E kötet irodalomtörténeti említései a közelmúltig még a Pálóczi Horváth-versnél is fénytelenebbek:¹³ a kötet többnyire Szerdahely esztétikaelméletének és poétikai gyakorlatának inkohereus voltát hivatott prezentálni. A felfénylés valószínűleg Szörényi László egyik megjegyzéséig vezethető vissza, miszerint a kötet kiemelkedő produktuma a két hosszabb csillagászati tanköltemény: a *Historia Uraniae Musae* és az *Elegia Epidictica, per quam demonstratur Uraniam Musan esse primogenitam Urani*.¹⁴ 2007-ben Tóth Sándor Attila újra kiadta e két költemény szövegét, részletes bevezető tanulmánnyal.¹⁵ A tanulmány ismertette a két latin költemény tartalmi és stilisztikai elemeit, ókori latin mintáit;¹⁶ magyar kontextusban Janus Pannonius csillagászati vonatkozású költeményeit mutatván fel előzményként. Összegzőként a szerző megállapította, hogy a műfaji skálán epyllionként és heurisztikus elégiaként azonosított Szerdahely-versek a korabeli latin verstechnika tipikus példái, terjedelmes lábjegyzeteik pedig azzal magyarázhatóak, hogy e költeményekben Szerdahely

a közéletet kívánta tájékoztatni és a kérdésben befolyásolni, ezért funkciója (a poézis ellenében) az antik és reneszánsz hagyományú társas-közéleti szerepnél marad. A versírói helyzet külső dologhoz (eseményhez) kapcsolódik, hol a struktúra és a funkció kap szerepet. Itt találkozik egymással a tudós költő-filológus és a polihisztor, aki a szellem embereként a vers erejével kíván bemutatni.¹⁷

11 Kant természettudományos hipotéziseiről l. Andrew JANIAK, *Kant as Philosopher of Science*, *Perspectives on Science*, 12(2004)/3, 339–363.

12 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii*, Bécs, 1788.

13 VERSÉNYI György, *Szerdahely György*, *ItK*, 5(1895), 436–440; MARGÓCSY István, *Szerdahely György Alajos művészetelmélete*, *ItK*, 93(1989), 1–33.

14 SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, *ItK*, 89(1985), 6–7: „A kötet legnagyobb arányú vállalkozása az a mitikus csillagászati tanköltemény, amely a Herschel által nem régen fölfedezett Uranus bolygó mítoszáat (»historia poetica«) szerkeszti meg.”

15 TÓTH Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tankölteményei*, Szeged, Gradus Ad Parnassum, 2007.

16 A mintaként megjelölt szerzők: Ovidius, Manilius, Vergilius, Apollonius, Aratus.

17 TÓTH, *i. m.*, 66–67.

Ez az olvasat – eltekintve a neolatin poétikai vonatkozástól – lényegében meg-
egyezik Pálóczi Horváth Ádám csillagászati tankölteményének kanonizált ol-
vasatával. A Szerdahely-versek kapcsán azonban adódik két olyan momentum,
amely arra figyelmeztet: a fenti értelmezés nem alternatíva nélkül való. Egyfe-
lől a fent leírt „alkalmiság”, eseményhez kötöttség, illetve tudománynépszerű-
sítési célzat problémamentesen alkalmazható a *Historia Uraniae Musae* önálló
megjelenési formáira (Hell Miksa bécsi csillagászati ephemeridesében, illetve
önálló kisnyomtatványként is napvilágott látott, Hell versével kiegészítve),¹⁸

18 SZERDAHELY György Alajos, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely, Viennae, 1787*; hozzákötve: *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias et Artes amaeniores Autore Georgio Szerdahely, IIm Budae, 1778-hoz*. A füzet mellékleteként közölt *Lis astronomorum...* kezdetű költemény szerzője Hell Miksával azonosítható. Hell szerepére nézvést e kiadvány, és az *Ephemerides*beli közlés tekintetében jól jellemzi Kästnerhez írt levele:

„Tekintetes és hírneves Uram! A jelen ephemeridest, melyeket odaadok, könyörgöm, fogadd baráti lélekkel; hozzáadom az 1782-est, amelyekről emlékeztetél valamikor, hogy neked nincs meg. A *Historia Uraniae* példányát igen nyájas üdvözléssel a nevemben add vissza a tekintetes Liechtenberg úrnak. Hogy mit gondolsz az Urania névhez és a jelhez, amit az új bolygónak adtam, igen szeretném tudni; az Uranophilus név Hellt rejti, aki 40 éves kora óta az addig a Parnasszus legelrejtettebb barlangjában felakasztott lantját felragadva megénekelte Urania Múza Apoteózisát [Apotheosim Uraniae Musae], akinek korunk költői még a nevét is alig ismerik. A *Historia Uraniae*-ban, amit Szerdahely úrral állítottunk össze, minden gondolat az enyém, és lényegében minden jegyzetet is én írtam hozzá. – Az 1787-es *Ephemerides*be az Urania táblázatait kétszeresen szerkesztettem bele, de ezek, ahogy kezdetben lenni szokott [a bolygóhoz tartozó] pályaelemek pontatlansága miatt még nem eléggé egyeznek az éggel [az égen megfigyelt bolygóhelyzetekkel]. A Merkurnak erre az 1788-as évről vonatkozó táblázata, amit az én segítségével Triesnecker úr készített a Mayer-féle pályaelemek alapján, az összes többinél jobban egyeznek az égbolttal. De la Lande úr Merkúr-táblázatai nagyon is eltérnek az égtől. Az 1789-es *Ephemerides*-be, amely még sajtó alatt van, ugyanazon Triesnecker úr igen jó Mars-táblázatai lesznek betéve. Az elmúlt évről. Berlinbe Bernoulli úrnak küldtem néhány példányt a *Historia Uraniae*-ből, és visszaírt, hogy azokat az Akadémia hálás szívvel fogadta. De a hírneves Bode úr mit fog csinálni az ő *Ephemeridáiban* az ő Uránuszával? vagy tán elsőszülött leányát atyja fogja megölni? alig hiszem; ugyanis az Uranus szó a teutonoknak, akik a szó jelentését nem ismerik, módfelett tetszik és használatban is van: de hát mindegy, milyen néven nevezzük az új bolygót, csak mozgását és többi pályaelemeit ismerjük meg, de ezt már utódainkra kell hagynunk. Gratulálok, hogy ti birtokoljátok a 10 láb hosszú Herschel-féle távcsövet, de annak örülnék legjobban, ha valamelyik fiatal göttingeni észlelő megismételné és megerősítené Herschel megfigyeléseit. A török háború kitörése előtt magam is reménykedtem benne, hogy lesz egy ugyanilyen, legalább 7 lábas távcsövem, de ez a remény körülbelül szertefoszlott, különben is 68 éves előrehaladott korom sem ígérné egy ilyen távcső hosszas használatát, még ha Isten kegyelméből jó maradna is a szemem. Ég veled, és szeress tovább is. Neved legnagyobb tisztelője, Hell Miksa. Adtam Bécsben, 1788. jan. 26-án.” Közli CSABA György Gábor, *A csillagász Hell Miksa írásaiból (IV.)* http://csillagaszattortenet.csillagaszat.hu/magyar_18-19_sz_csillagazata/a_csillagasz_hell_miksa_irasaibol_iv_.html, a letöltés dátuma: 2011. február 22.

amelyek explicite utalnak arra, hogy a Herschel által frissen felfedezett bolygó elnevezése körüli vita egyik szólalmát képviselik. Feltehető azonban a kérdés, hogy az *Elegia Epidictica*¹⁹ – melynek fő tartalmi tételei szerint Urania múzsa Uranus, azaz az égbolt elsőszülött gyermeke, illetve az első csillagász a bibliai Ádám volt – vajon milyen tudományos eredményt közvetít, illetve milyen tudománytörténeti aktualitáshoz kapcsolható. Másfelől pedig az utóbbi költemény nem önállóan látott napvilágot, hanem Szerdahely *Silva*-kötetének részeként jelent meg először, a *Historia Uraniae Musae* újraközölt szövegével egyetemben. Ráadásul e két verszet nem csupán két természetes, magában álló szálfá a Szerdahely-kötet erdejében, hanem egy, a teljes kötetet átszövő asztrológiai metaforahálózat fókuszpontja is.

Hogyan is fest ez a Szerdahely-kötet erdeje felett feszülő csillagos égbolt? Az első fénycsóva a kötet ajánlásának, egyszersmind előszavának is tekinthető paratextus²⁰ irányából érkezik. Eszerint Szerdahely a *Silva*-kötetet az asztrológus Hell Miksának ajánlja. Mielőtt bármiféle exjezsuita összeesküvésre gondolna az olvasó (Szerdahely és Hell hajdani rendtársak lévén), érdemes alaposabban beletekinteni az ajánló gesztus indoklásába. A bevezető a szokványos szerénykedés toposza mentén épül ki, miszerint Hell, azáltal, hogy a *Historia Uraniae Musae* szövegét folyóiratában közölte, felbátorította a szerzőt egyeb, már meglévő és újabb költeményének közzétételére. Majd általánosabb, téziszszerű megállapítások következnek *astronomia* és *poesis*, azaz csillagászat és költészet kapcsolatáról:

Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérével, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában te képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket Te nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik Benned ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és keze. Fogadd el tőlem, ami a Tiéd! Ebben az *Erdőben* felleled mindazt, ami Neked a Te egedet eszedbe juttatja.²¹

19 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 201–219.

20 *Uo.*, I.

21 *Uo.*, I. Balogh Piroska fordítása.

Az előszó egy mitopoetikus világkép alappontjait építi ki.²² Az egyik alappont az emberi világ kozmológiájának kitüntetett helye, az „Ég”, melyben örök világok (*orbes*) lakoznak. Ez az emberfeletti/emberen túli horizont kettős vonatkozásban kap értelmet: a csillagászat (Hell) vonatkozásában a kutatott bolygók, égitestek kozmosza, azaz a fizikai univerzum – a poézis (a szerző) vonatkozásában a fikció által teremtett világok univerzuma, melyek egyébiránt Szerdahely esztétikájában is megjelennek²³ –, az ember vonatkozásában pedig a halhatatlanság birodalma. A költői mű tehát nem más, mint maga az Ég: éppúgy olvasható, kutatható; ezért is ismerhet benne a saját, asztrológiai Egére a megszólított csillagász. A másik alappont a kozmosz emberi tere, antropológiai horizontja: nevezetesen az ember kapcsolata az Éggel – akár csillagászati, akár poétikus megtestesülésében –, ami a Költői Lélek (*Spiritus Poeticus*) jelenléte révén lehetséges. A Szerdahely-esztétika másik kulcsfogalma²⁴ bukkan fel tehát itt, antropológia és kozmológia kapcsolódási pontján – egyszersmind egyetemessé tágítva, hiszen érdemes felidézni: a *poeticus* melléknév, szigorúan véve a szó görög eredetét, nem csupán ’költői’, hanem ’teremtő’ jelentésben is fordítható. Mindez már önmagában új kontextust nyit a két nagy csillagászati költemény számára, ami még érdekesebbé válik, ha az értelmezés során figyelembe vesszük, hogy az itt alakulni látszó mitopoetikus világ a kötet számos más költeményében is megjelenik. Poétikai hordozóközege háromszatú: antik mitológiai, keresztény vallási és csillagászati szimbolika közvetíti az olvasó felé e világképet. E versekben egyfelől tovább nyílik az Ég kozmológiai jelentéshorizontja: a *Prooempticon Virgini Deiparae ad Coelos abeunt*²⁵ Mária mennybevitelének történetén, illetve a *Jelenések könyvének* szimbolikáján keresztül a vallás perspektívája, a *Nova Stella primum in Coelo Austriaco visa anno MDCCCLXXIII*²⁶ Mária Terézia antik mintákra hajazó csillaggá válásán keresztül a történelem perspektívája is az Ég jelentéskörébe kerül. Úgy, hogy közben

22 Érdemes megemlíteni, hogy e mitopoetikus világkép sokat köszönhet az asztrológia sokágú hagyományának, mely a XVIII. század végén, párhuzamosan a vele már a reneszánsz időszakában kapcsolatba hozott fiziognómia újbóli virágzásával, élő és sokrétű kulturális hagyománynak tekinthető. Ezen sokrétűséget, mely kozmosz, földi mikrokozmosz és antropológiai horizont között keres és talál átjárásokat, bár korábbi időszakra vonatkozóan, jól bemutatja Békés Enikő disszertációjának vonatkozó fejezete (BÉKÉS ENIKŐ, *Asztrológiai, orvosi asztrológiai tanok a De doctrina promiscua-ban* = Uő, *Galeotto Marzio De doctrina promiscua című művének eszmetörténeti és filológiai elemzése*, kézirat, PhD disszertáció, 2011).

23 *A veritas aesthetica imaginaria* címszó alatt, I. SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias, et Artes Amaeniores...*, Buda, 1778, 270–287.

24 Legrészletesebb kifejtését I. Uő, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata...*, Buda, 1783 című kötet 3. könyve: *Liber tertius de dotibus, et characteribus poetae*.

25 Uő, *Silva...*, i. m., 3–6.

26 Uo., 10.

mindkettő megerősít egy, már említett értelmezési lehetőséget, miszerint az Ég a halhatatlanság birodalma. Ennél is érdekesebb az antropológiai horizont, azaz az Ég emberi perspektívája. A fenti két vers jelzi, hogy az Ég emberfeletti horizontjára az ember csak kivételes esetekben emelkedhet fel, ami egyszer-smind a halhatatlanná válás folyamataként is megragadható (szinkronban azaz, ahogy az égi felemelkedés leírása által születő költeményben, azaz a költemény egében válik halhatatlanná az illető). Az Ég örökkévaló kozmogóniai horizontját két erő uralja: a Nap (Sol, Phoebus) és az Éj (Nox). Asszociációs körük, nem meglepően, élet és halál közegében mozog, sajátos módon azonban nem éles váltásokban (pl. éjt elűző nap) tűnnek elő a versek szövegében, hanem szimultán vannak jelen. Az *Ad Solem*²⁷ fohászkozója a szemeire boruló éj mögött vágyik meglátni a felkelő napot, a *De Nocte*²⁸ fohászkozója pedig az Éj – *Csongor és Tünde* közegébe is beillő – kozmikus istennőjét ábrázolja úgy, mint aki a nap fényét köpenyével eltakarja. A *Visio Nocturna*²⁹ az éjben fénylő szeke-rén száguldó Pallas képével indít, a látomás elbeszélője arra kéri Phoebust és az antikvitas Egének isteneit, hogy Pallas válhasson csillaggá, s tőle származna a génusz és a szellem. A felfénylő csillag azonban újra az éj homályába vész: „somnus erat” – álom volt csupán. Szintén mitopoetikus asztrológiai vonatkozásra, az egymás váltó csillagok képére épít a *De Castore et Polluce*³⁰ epigramma, mely egyszer-smind cáfolata a szakirodalmi állításnak,³¹ miszerint Szerdahely poétikai gyakorlatától idegen lenne a csillagász-epigramma, célja csupán az ismeretterjesztés. A Lactantiusra utaló jegyzettel ellátott csattanó szerint nincs szerencsétlenebb sem az istenek, sem az emberek között, azaz sem az örökkévaló, sem az emberi horizonton annál, aki nem egyszer, hanem újra s újra hal, újra s újra él. Látnivaló: az antropológia horizontján a mulandóság – az Ég, a kozmogónia horizontján az örökkévalóság uralja az időt (Castor és Pollux szerencsétlensége, hogy egyikhez sem tartoznak). A kettő között átlátást, és kivételes esetben átjárást a poézis és a csillagászat teremt. Nem véletlen, hogy a Sajnovichhoz mint „híres csillagászhoz” címzett két költemény közül az elsőben – újfent epigramma! – a költő kérdése az asztronómushoz, hogy a poézis által megalkotott, fikcionált „égnek hosszú palotái” vajon valóban hosszúak-e? Azaz: a poézis fiktív világa valóban konvertálható-e a csillagászat fizikai távlataivá?

27 Uo., 38–39.

28 Uo, 40.

29 Uo, 20–21.

30 Uo, 81.

31 TÓTH Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia: Szerdahely György csillagászati tankölteményei*, Szeged, Gradus Ad Parnassum, 2007.

Ebben a kontextusban a *Historia Uraniae Musae*³² aktuáltudományi intenciója (azaz hogy a Herschel által felfedezett új bolygó neve Urania legyen, ne Uranus) háttérbe szorul.³³ A mitopoetikus elbeszélés szerint Phoebus kérésére Uranus beleegyezik, hogy lánya, Urania, a csillagászat múzsája az égboltra kerüljön. Saturnus azonban fellázad a női uralom ellen, így Uraniának menekülnie és rejtőznie kell – most jött el az alkalom, hogy Herschel felfedezése révén visszanyerje az őt megillető helyet. A kötet kulcsszavainak horizontján ez az elbeszélés két szempontból is gyújtópontnak tekinthető. Egyfelől a mennybevitel leírásának kettősségéhez hasonlóan egyszerre jön létre poézis (és mítosz) fikciós univerzumában az Uránia múzsa történetét felépítő, ezáltal a mitológiai alakot újrakonstruáló történet, ugyanakkor a történet megírásával mint beszédaktussal a tényleges fizikai univerzumban is megkonstruálódik egy új bolygó „egyénisége”, neve. Másfelől nemcsak a történet tere egyesíti a csillagászati és poétikai diskurzust, hanem a létrehozott mitológiai/asztronómiai szimbólum is: „*Musa colat Terras, Sidera Diva regat*” – ’Múzsaként az Földet teszi műveltté, Istennőként pedig uralkodik a Csillagokon³⁴ – Urania a poézis kozmoszában helyet biztosít a csillagászat szimbolikájának, éppígy a csillagászok univerzumában Múzsaként helyet biztosít a Poézisnek. Figyelemreméltó az is, hogy Urania Égbe emelése csak azáltal válik lehetségessé, hogy a legfőbb hatalmat Phoebus ragadja magához Jupitertől. Attól a Jupitertől, akinek hatalmát az univerzumot megrengető villám képével jelöli a szöveg, ám ezen alapvetően fizikai jegyekkel leírható hatalom már egy korábbi epigrammában megkérdőjelezte: a *Satyra in Iovem dum Coelum tonuit iacta*³⁵ szerint hiába rázza meg a mindenséget Jupiter mennyköve, ha őt a gyermek Amor tartja gyeplőn. Hosszú sorok ecsetelik eme mitikus puccsot, mely egyszersemind olyan kozmológiai rend víziója, ahol a legfőbb hatalmat a fénymetaforákkal jelölt, Phoebusszal és a Nappal azonosított („*Unde Iovi Fulgor, nisi Phoebus Lumina spargat?*” – ’Honnan veszi Iuppiter villámja fényét, ha nem a Phoebus által sugárzott ragyogásból?’)³⁶ Spiritus Poeticus (Teremtő/Költői Erő) jelenti:

32 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 147–174.

33 Érdemes azzal is számolni, hogy a csillagászati metaforikával játszó kozmologikus neolatin költészetnek van egy olyan katolikus vonulata, mely nemcsak hogy akár Pascalig visszavezethető, de Szerdahely koránál jóval tovább él, még a XIX. század második felében is vannak követői, például a viktoriánus Patmore. Részletesen I. Ernest FONTANA, *Patmore, Pascal and Astronomy*, *Victorian Poetry*, 41(2003)/2, 277–286. Az asztrális metaforika tágabb kontextusáról jó összefoglalást ad tágabb kontextusban az alábbi kötet utószóként közölt, terjedelmes német nyelvű rezüméje: Marek HERMANN, *Metaforyka astralna w poezji rzymskiej*, Kraków, Polska Akademia, 2007.

34 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 168.

35 *Uo.*, 15–16.

36 *Uo.*, 157.

Ille Anima est Mundi: *Archaeum* mihi dicere Fas est,
Vivere qui Terrae, Sideribusque dedit.
Ille potest mortale genus super Astra locare:
Ille Hominum vitam perpetuare potest.

’Ő a Világmindenség Lelke: ha szabad megneveznem, a legrégebbi Létező,
Aki a Földnek és a Csillagoknak életet adott.
Képes arra, hogy a a halandó emberi fajt a Csillagok fölé emelje:
Az embereket örökéletűvé teheti.³⁷

Míg tehát a *Historia Uraniae Musae* egy sajátos kozmológiát vázol fel mitopoetikus elbeszélés keretében, mely kozmológia középpontjában a Phoebus/Sol által megszemélyesített Spiritus Poeticus áll, az *Elegia Epidictica*³⁸ azt mutatja be, hogy ez kozmológia antropológiai alapozottságú, azaz emberbe kódolt világrénd. Olvasatomban tehát a költemény nem annak görcsösen erőltetett kifejtése, hogy a Biblia tekintélye egyszersmind az asztronómia irányába is megerősíthető legyen. Inkább egy, Whiston kapcsán már említett eljárás sejtethető a háttérben: a bibliai alaptörténet mint hordozóközeg működik a közvetíteni kívánt kozmológia érdekében. A bibliai Ádám, Northrop Frye-jal szólván,³⁹ kulturális archetípusként kap szerepet a költeményben: azaz annak kifejtése, hogy Ádám, az első és prototipikus ember egyszersmind az első csillagász is, nem más, mint ama egyszerű kijelentés poetizálása, miszerint az emberben antropológiailag kódolt törekvés az őt körülvevő kozmosz megfigyelése, az azon való felül- és túlemelkedés, vagyis a halhatatlanság utáni vágy. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy a Mária mennybemenetele köré szőtt költemény egyik jegyzete szerint:

Mihi enim venit in mentem iterum cogitare de concordia Poeseos et Astronomiae; quae certa tanta est, ut Lectorem illum intelligere non posse credam Poetas veteres, qui Poeseos, et Astronomiae Cognitionem non magnam habet. *Primi* Astronomi videntur mihi fuisse *primi* Poetae; primi illi pervenerunt ad coelos, fecerunt Constellationes, observarunt Sidera, et imposuerunt nomina, quibus dein Poetae ceteri, Astronomiae gnari usi sunt.

37 *Uo.*, 156.

38 *Uo.*, 201–218.

39 Az archetípus itt használt fogalmához l. Northrop FRYE, *The Great Code: the Bible and Literature*, London, Routledge-Paul, 1982; UŐ, *The Archetypes of Literature = Myth and Literature: Contemporary Theory and Practice*, ed. by John B. VICKERY, Nebraska, University of Nebraska Press, 1966, 87–98.

'Nekem ugyanis elmémbe tolult, hogy újra a Költészet és a Csillagászat egységéről töprengjek; mely egység bizonyosan oly nagy, hogy azt hiszem, nem is értheti az antik Költőket az olyan Olvasó, aki nem rendelkezik mind a Költészet, mind a Csillagászat beható ismeretével.⁴⁰ Úgy tűnik nekem, az első Csillagászok voltak egyszersmind az első Költők; elsőként ők jutottak el az Égig, teremteték meg a konstellációkat, figyelték meg a csillagokat, és nevezték el őket, mely elnevezéseket aztán a többi Költő és tudós Csillagász is használ.⁴¹

A költészet és a csillagászat tehát egy kétoldalú kódrendszer, mégpedig a kozmosz megismerésének és ezen ismeret közvetítésének kizárólagos kódrendszere. Ennek leképezése lehet a költemény szövegének duplicitása: a verses elbeszéléshez körülbelül egyenlő terjedelemben kapcsolódnak a lábjegyzetek prózai értekezései tudományos, csillagászati témájú hivatkozásokkal. Két lajtorja vezet fel csupán a csillagokig, ahol költőien lakozik az Isten, pontosabban a Teremtő Lélek: a poézis és az asztronómia. A lajtorják megmászására való törekvés az emberbe eredendően kódoltatott – erre hajtja ugyanis a veleszületett *Spiritus Poeticus*, az emberben lakozó *Költői/Teremtő Lélek*. Értelmezhető ez a keresztény, teológiai istenkép megújításaként – de a Poézis, azaz költészet és kreativitás istenné emeléseként is.⁴²

Úgy vélem, mindezek fényében Pálóczi Horváth Ádám csillagászati tankölteménye sem csupán a newtoniánus tudományos rendszer diadalútjának egyik állomásaként értelmezhető. Hogy Szerdahely asztronómiai vonatkozású kötetkompozíciója hathatott rá, csupán feltételezhetjük. Kazinczynak írja 1788-ban,⁴³ hogy alaposan tanulmányozta Szerdahely elméletét az elbeszélő költészetéről, és a *Hunniás* újrairása kapcsán kérdésekkel telt levelet intézett az esztétához. A válaszlevél meg is érkezett, mindemellett egy másik levelezőpartner jóvoltából Szerdahely két „deák könyvetskéivel” is gazdagodott Pálóczi Horváth könyvtára – a dátum alapján valószínűsíthető, hogy az egyik a frissen megjelent *Silva* lehetett.⁴⁴ Akár van azonban filológiailag megragadható kapcsolat, akár nincs, a

40 Szerdahely eme sejtését az újabb klasszika-filológiai szakirodalom is alátámasztani látszik, vö. Matthew Fox, *Stars in the Fasti: Ideler (1825) and Ovid's Astronomy Revisited*, *American Journal of Philology*, 125(2004)/1, 91–133.

41 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 3.

42 Kozmológia és poézis egymásba játszásának komoly hagyományai voltak már ekkor is. Egyes neoplatonista elképzelések ugyancsak a Teremtés, teremtő erő mentén találták meg az ilyesfajta rendszerek fókuszpontját – vö. Sarah POWRIE, *Transposing World Harmony: Donne's Creation Poetics in the Context of Medieval Tradition*, *Studies in Philology*, 107(2010)/2, 212–235.

43 *KazLev* I, 221–223, 233, 275, 292.

44 „...addig késett ez a' Levelem, hogy tegnap előtt meg-érkezett Szabó Úrnak is Levele (még pedig örömöm kétszeresítésére Szerdahelyi Úrnak két Deák könyvetskéivel együtt, mellyeket Pestről ajándékba küldött, mellyeknek egyike alkalmatosságot ad, hogy Szabó

Silva bűvkörében olvasva a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* szövege átértelmeződik. E kontextusban olyan szerepversről van szó, ahol a poeta a „tsillagvizsgáló” szerepét applikálja magára, s miközben – szintén a Biblia médiumán keresztül – felvázoltatnak a kozmosz különféle szegletei s elemei, miközben az azokat bemutató „tsillagvizsgáló” is mind följebb, följebb emeltetik, eljutván a kozmikus rend, s egyszersmind a saját költői elbeszélését irányító Teremtő Erő képéig, melynek laudációjával zárul a költemény. Talán nem véletlen, hogy egy kortárs interpretáció, Csokonai *Horváth Ádámmal* című költeményének⁴⁵ vonatkozó olvasata is ezirányba mutat, kiemelve a felemeltetés toposzát, illetve Isten Teremtőként, Kreátorként való ábrázolását:

ő vagy Bernoullival méri a roppant eget,
Vagy a Newton csövén nézi a végetlen üreget;
Felrepülván nagy elméi a nap tányérja felett,
A sok ezer világoknak felfedezgetője lett.
Bújkál a tágas mindenben egy világról másikra,
A föld neki csak egy porszem, a nap tüze egy szikra.
Onnan feljűl letekintvén, e világot megveti,
A port s az abban kevélyen mászó férget neveti.
Imádja mély tisztelettel az örök Mindenhatót,
Aki csak egy *légyen* szóra lly dicsőt formálhatott.

Úrhoz küldendő válaszzommal meg-hosszabbitsam) a kinek irandó válassom együtt fog már most indulni ezzel a' Levelemmel." A levél dátuma: 1788. október 14. *Uo.*, 223.

45 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Horváth Ádámmal* = *Uő, Költemények 2: 1791–1793*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1988, 27–30. Csokonai és Pálóczi Horváth Ádám kapcsolatáról részletesen: DEBRECZENI Attila, *Horváth Ádám kiadatlan verstani tárgyú levele*, *ItK*, 101(1997), 166–176.